мураккаб даврини бошдан кечирди. Умуман, бу давр туркий халқлар маънавий ва моддий маданияти бир томондан, илгари пайдо бўлган, шаклланган жиҳатлари ёппасига йўқотила бошланган бўлса, бўлак жиҳатдан туркий халқлар миллий манавияти ислом дини анъаналарига мойил бўлган янги қадриятлар билан бойий бошлади.

Маълумки, XI-XV асрлар Ўзбекистон тарихида Уйғониш даври номи билан маълумдир. Бу даврда Марказий Осиё самонийлар, қорақонийлар, ғазнавийлар салжуҳийлар ва хоразмийлардан иборат феодал давлатларнинг юзага келиши ўлкада уруғ-қабила, улус-элатлар ўртасида нисбатан тинчлик, осойишталикни пайдо қилди. Бироз вақтдан сўнг халқ мусиқаси ансамбларида қашқар рубоби ва чанг сингари чолғуларнинг овози янгидан янгради. XIX аср ижрочилар амалиётида най, қушнай, сурнай, дўмбира, сато, доира, ғижжак, дутор, танбур, қайроқ. сафоил каби чолғулар мустаҳкам ўрин олди. Чолғу ижрочилиги санъати тарихида XIX аср бир қатор мусиқа усталарининг етиштириб чиқарган давр бўлди. Шундай қилиб, Ўзбекистоннинг ҳозирги ҳудудида хонликлар даврида маънавий маданият ўзининг анъанавий усулларида ривож топди.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ҳамидов Х. Ўзбек анъанавий қўшиқчилик маданияти тарихи. Тошкент, Ўқитувчи, 1996.
2. Юлдашева С.Х. Ўзбекистонда мусиқа тарбияси ва таълимининг ривожланиши. Тошкент, Ўқитувчи, 1979.
3. Феруза Асқар. Мусиқа ва инсон маънавияти. Тошкент 2000 й.

РЕЗЮМЕ. Бу мақолада Ўзбекистон худудидаги мусиқа ва қўшиқчилик санъати ҳақида сўз боради.

РЕЗЮМЕ. В этой статье говориться о развитие музыки и песенного творчество в территории Ўзбекистана.

SUMMARY. In this article is spoken about development music and songs at the territory in Uzbekistan.

ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЛЫҚ ТОЙ ЖЫРЛАРЫ

Г.Худайбергенова – оқытыўшы
Қ.Сейтимбетов – магистр
Өзбекстан мәмлекетлик көркем өнер ҳәм мәденият институты Нөкис филиалы

Таянч сўзлар: адабиёт, фольклор, санъат, импровизация, импровизатор, жиров, шоир, халқ қўшиғи.

Ключевые слова: литература, фольклор, импровизация, импровизатор, жырау, поэт.

Key words: literature, folklore, art, improvisation, improviser, zhyrau, poet.

Халық қосықларының ишинде ең жанлы халқымыздың турмыслық дәстүрлери менен қарысып кеткен, этнографиялық дереклерге ийе дәстүр қосықлары (той қосықлары) үлкен орын тутады. Дәстүр қосықлары: ҳәўжар, сыңсыў, той баслаў, бет ашар ҳәм т.б. түрлери бар.

Ерте заманлардан бери той қосықлары ишинде бет ашар айтымлары халқымыздың турмыслық салт-дәстүрине, миллий руўхый дүньясына айланған. Той мәресиминде бет ашар айтымлары арқалы жаңа түскен келинди ағайин-туўғанға, қоңсы-қобаға, ел-халыққа таныстырыў, сол арқалы, аўыл-ел, ағайин-туўған ҳәм қурбы-қурдаслардағы айырым жөнсиз адамлардың ҳәрекет-қылўаларын (жеңил юморлық күлки менен) минеў, мийнеткеш, ақыл-парасатлы, мәрт-баҳадыр жигитлерди, гөззал қызларды, дана ел басшыларын, кәткуда, кейўаны аналардың жемисли мийнетлерин, даналығын баҳалайтуғын халықлық минберге айланып үлгерген еди. Той қосықлары ҳәм бет ашар айтымлары өзлигин жоғалтпайтуғын, неше мың жыллардан берли халқымыздың миллий сана-сезиминиң ажыралмас руўхый мүлки болып елеге шекем даўам етип киятыр.

Той қосықларының ишинде бет ашар дәстүри үлкен театрластырылған сахналық көриниске кейип беретуғын халықлық дөретпеге айланып, халықлық педагогика, жәмийетлик қатлам ўәкиллериниң

аўызбиршилигин, ел бирлигин тәмийинлейтуғын дидактикалық ой-пикирлер жәмленген импровизациялық усыллар арқалы дөретилген бир пүтин фольклорлық шығарма болып табылады.

Өз гезегинде, бул дөретпе бир неше бөлимлерден ибарат болып, ҳәр бир бөлимниң өз орнына ийе тәкирарланбас көркем поэтикалық қуны көзге тасланады. Бет ашарда сәўлеленген (билдирилген, айтылған) көркем поэтикалық, дидактикалық ой-пикирлер, нәсиятлар, еслеўлер (дүньядан өткен ата-баба, ағайин туўған, ел ағалары ҳәм т.б.), уллы инсанлардың халықтың унамлы баҳасы, марапаты, айырым адамлардың ис-ҳәрекетлериндеги қылўалары, жөнсизлиги, кемшиликлери тек ғана келиншек ушын айтылған жеке нәсият, таныстырыў дәстүри деп емес, пүткил жәмәәт, ел-халық ушын дидактикалық, көркем-әдебий тәрбиялық дерек деп баҳалаймыз.

Той қосықларының ишинде миллий этнографиялық дерек сыпатында айрықша баҳаланатуғын бет ашар дәстүри бир неше бөлимлерден ибарат болып, оның кирисиў бөлиминде жаңа түскен келин менен ўақыт ҳәм мәкан, дәўир ҳәм заман бағыты, социаллық турмыс ҳаққында бир-еки аўыз сөз айтылып «аман-түўел сорасайық, амансызба келиншек?» - деп аман-есенлик соралады. Солай етип, нәсият айтыў бөлимине өтип, дидактикалық мазмунға қурылған бет ашар айтымы басланады.

Бир нәсият айтайын,
Өзиңе ғана келиншек,
Қосылған адамыңның,
Жанындай бол келиншек,
Ашытқан ақ бийдайдың,
Нанындай бол келиншек,
Жипектен ескен дуўтардың,
Тарындай бол келиншек. [3:44]

Бет ашар айтыўшының турмыслық тәжирийбеси, миллий руўхый дүньясы кең болғанлығы, импровизациялық таланты ҳәм поэтикалық шеберлиги нәтийжесинде усындай қосық дөретиў уқыбына ерисе алады. Бет ашар айтыўшылар турған жеринде, сол аймақтағы аўыл-ел, қоңсы-қоба, ағайин-туўған, жора-жолдасларының улыўмалық минезлемесин, сол аймақтағы халықтың социаллық жасаў жағдайларын сол заматта билип, үйренип, импровизациялық усыллар арқалы дөретип отырады. Деген менен ким болса да, қаншели турмыслық тәжирийбеге ийе болғаны менен импровизациялық қубылысты жетилистире алмаўы мүмкин.

Соның ушын да, қазақ алымы Е.Исмайлов: - «…импровизация менен қосық айтыў ақынның жаратылысында, туўылыўдан бирге келетуғын қәсийет емес, бул да бурынғы дәстүрге, үйреniўге, шынығыўға байланыслы өнер» [1:27] - деп атап өткен еди.

Нәсият бөлиминен соң, келиншектиң ата-енеси, аўыл-ел бий ағалар, кәткудалар, кейўаны аналар ҳәм ағайин-туўғанларға сәлем айтыў дәстүри менен изи даўам етеди. Буннан соң аўыл-аймақтағы қатар-қурбылар, жора-жолдаслар, дайы-жийенлер, күйеўлердиң гейде ерсили көринген қылўалары, сыртқы дене пишимлери (тулғалары), минез-қулқы бет ашар айтыўышының жеңил күлки туўдыратуғын ништерине илинеди.

Тулыпқа тыққан торақтай,
Мурынлары орақтай,
Кеўлимжай деген қайнағаң,
Оған бериң бир сәлем. [3:53]

Және де:

Районның сотындай,
Трактордың хотындай,
Сөйлегенде сөз бермес,
Мақтағанды шеп көрмес,
Бийбигүл деген абысын,
Оған бериң бир сәлем. [3:55]

Қарақалпақ фольклорында салт-дәстүр жырларының бет ашар дәстүри ата-бабаларымыздан мийрас болып киятырған этнофольклорлық дөретпе. Белгили поэтикалық формаға, өз музыкалық ырғағына, драмалық элементлери ҳәм атқарыўшысына, импровизациялық дөретилиўине ийе екенлиги себепли өз алдына жанр сыпатында қабыл етиў шәрт.

Мектепте бала оқытқан,
Билимниң сырын токытқан,
Атабай деген қайнағаң,
Оған да бериң жуп сәлем. [3:55]

Ҳәзирги заман бет ашарларының тематикалық, идеялық мазмуны кең мәнисте қолланылған болып, заманымыздың көркейип раўажланып атырған республикамыздың аўыл-қалаларына, халқымыздың барлық кәсип маманлығына арналып, олардың алға қойған мақсетлериниң орынланып атырғанлығы ҳәм кемшиликлерин ашып береди.

Той қосықларының ишинде бет ашар дәстүри толығы менен импровизациялық усыллар арқалы дөретиледи. Бет ашар айтыўшының ишки руўхый дүньясындағы қайнап атырған толғанысы ойларының жарыққа шығыўы усы дәстүр тийкарында пайда болады. Олардың көркем әдебий дөретиўшилик устаханасында тайын логи-

калық схема, поэтикалық көркем тил, көркемлеў қураллары ҳәм усыллары болады. Мине, усы схемаға өзиниң дөретиўшилик тәжирийбесинен, көркем поэтикалық дүнья-сынан импровизациялық усыллар арқалы атқарып шығыўға ерисе алады.

Әдебиятлар

1. Исмайлов Е. Ақындар, – Алматы: ҚМКӘБ, 1956.
2. Мақсетов Қ.Қарақалпақ халқының көркем аўызеки дөретпелери. – Нөкис: Билим, 1996.
3. Қарақалпақ фольклоры (көп томлық). T.V. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1980.

РЕЗЮМЕ. Мақолада қорақалпоқларнинг қадимий ва ҳозирги жараёндаги тўй қўшиқларининг импровизация дастури билан ижро этилганлиги сўз этилади. Қорақалпоқ фольклорида дастур қўшиқларининг бир тури бет ашар (келин салом) дастури аждодларимиздан мерос бўлиб келаётган этнофольклорлик оғзаки ижод намунаси. Бет ашар дастурининг импровизация усули билан ижод қилингани мисоллар билан баён этилади.

РЕЗЮМЕ. В статье говорится, что свадебные песни в древнем и современном процессе каракалпаков исполняются с импровизационной программой. Разновидность программных песен в каракалпакском фольклоре, программа бет ашар (келин салом) представляет собой образец этнофольклорного устного творчества, унаследованного от наших предков. На примерах поясняется создание программы «бет ашар» методом импровизации.

SUMMARY. The article says that wedding songs in the ancient and modern process of the Karakalpaks are performed with an improvisational program. A type of program songs in Karakalpak folklore, the program bet ashar (kelin salom) is an example of ethno-folklore oral creativity inherited from our ancestors. Examples explain the creation of the “bet ashar” program using the improvisation method.

ХАЛЫҚ ҚОСЫҚЛАРЫНА АЙЛАНҒАН ДӨРЕТПЕЛЕР

Жолдасбаева Тамара – *оқытыўшы*
Өзбекстан мәмлекетлик көркем өнер ҳәм мәденият институты Нөкис филиалы

Таянч сўзлар: адабиёт, фольклор, санъат**,** импровизация, импровизатор, жиров, шоир, халқ қўшиғи.

Ключевые слова: литература, фольклор, импровизация, импровизатор, жырау, поэт.

Key words: literature, folklore, art, improvisation, improviser, zhyrau, poet.

Халық қосықларының дөретилиўинде, раўажланыўында халық шайырларының тутқан орны үлкен. Халықлық өнерди ийелеген шайырлар поэзиясында қәлиплескен дәстүрлерден пайдаланып өз ҳаўазы менен шайырлық таланты менен халық қосықларын раўажландырады. XIX әсирде қарақалпақ сөз өнеринде халық аўызеки дөретиўшилиги менен жазба әдебият теңдей раўажланды. Халық оларды өзиниң мәдений, руўхый турмысында теңнен пайдаланды. Халық бир жағынан жыраўлардың атқарыўында батырлар жырын, толғаўларды, термелерди тыңласа, екинши жағынан ашықлық дәстанларын, қызық сюжетли қыссаларды, лирикалық қосықларды бақсылардың атқарыўында ямаса қәнигелескен китап оқыўшылар болған қыссаханлардың оқыўында тыңлады. Егер жыраўлар, бақсылар фольклорлық шығарманы атқарыўдың барысында импровизаторлық усылды көбирек қолланатуғын болса, қыссаханлар оқып отырған китабының текстинен шетлеп кете алмайды. Жазба әдебият кең халыққа көбинесе усындай жол менен тарқалған. Қарақалпақ әдебиятында улыўма сөз өнеринде жыраўлар, шайырлар, бақсылар, шешенлер (ораторлар), лаққыларда импровизациялық қубылыс, яғный сөзге таярлықсыз суўырып салыў, төкпе талантлылық қәсийетлерине, уқыпларына ийе болған. Бундай импровизациялық қәсийетке ийе болған дөретиўши тулғаларды биз ерте дәўирлерден көзге тасланатуғын халқымыздың көркем аўызеки дөретиўшилигинде, жыраў-шайырлар дөретиўшилиги (Соппаслы Сыпыра жыраў, Асан Қайғы, Доспанбет жыраў, Мүйтен жыраў, Жийренше шешен, Жийен жыраў) ҳәм XIX әсирдеги классик шайырлардан Күнхожа, Әжинияз, Бердақ, Өтеш ҳәм кейинги дәўирлердеги халық шайырлары Садық шайыр, Рам шайыр, Т.Жумамуратов ҳәм т.б. шайырлар дөре-